

KS. ROMAN SZEWCZYK*

Ewolucja pojęcia małżeństwa w prawie europejskim

1. Pojęcie małżeństwa w dokumentach UE i prawie europejskim i jego ewolucja. 2. Przemiany społeczne i ochrona prawna przed dyskryminacją gwarantującą zmiany prawnych pojęcia małżeństwa. 3. Redefinicja pojęcia małżeństwa w prawie europejskim.

1. Pojęcie małżeństwa w dokumentach UE i prawie europejskim i jego ewolucja

Po zakończeniu II wojny światowej w Europie doszły do głosu silne tendencje zjednoczeniowe. Zarówno treść umów międzynarodowych, które w ostatnim półwieczu zostały sporządzone w wyniku współdziałania państw i funkcjonowania organizacji międzynarodowych, jak i postanowienia konstytucji poszczególnych państw, które dotyczą spraw rodzinnych (w tym małżeństwa), są w dużej mierze *de facto* przejawem reakcji, którą wywołała wcześniejsza ingerencja państw w sprawy rodzin. Już na wstępie trzeba podkreślić, że określenie rodziny jako naturalnej i podstawowej komórki społeczeństwa, mającej prawo do ochrony i pomocy ze strony państwa i społeczeństwa, znalazło się w art. 16 Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 10 grudnia 1948 r.¹, jak też w art. 12 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z dnia 4 listopada 1950 r.², art. 23 Międzynarodowego Paktu Praw Obywatelskich i Politycznych uchwalonego przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r.³, art. 10 Międzynarodowego Paktu Praw Gospodarczych, Społecznych i Kultu-

* ks. Roman Szewczyk – Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3366-835X>; e-mail: roman-ba@wp.pl

¹ *Resolution adopted by the General Assembly*, 217 (III), International Bill of Human Rights, A/RES/3/217, www.un-documents.net/a3r217.htm [dostęp: 14.10.2019].

² Dz. U. 1993 r., Nr 61, poz. 284.

³ Dz. U. 1977 r. Nr 38, poz. 167.

ralnych uchwalonego przez Zgromadzenie Ogólne ONZ w dniu 16 grudnia 1966 r.⁴ i art. 17 Amerykańskiej Konwencji Praw Człowieka z 22 listopada 1969 r.⁵ W Europie zaś powstała Rada Europy, międzynarodowa organizacja rządowa. Jej głównym celem jest „osiągnięcie większej jedności między jej członkami, aby chronić i wcielać w życie ideały i zasady stanowiące ich wspólne dziedzictwo oraz aby ułatwić ich postęp ekonomiczny i społeczny”⁶. W latach 50 natomiast powstały Wspólnoty Europejskie, na kanwie których powstała dzisiejsza Unia Europejska. Te dwie organizacje przedstawiły w swoich dokumentach prawa człowieka, i pośród nich odnajdujemy prawo do zawarcia małżeństwa. Jako pierwsza powstała Europejska Konwencja Praw Człowieka, która w artykule 12 formułuje prawo do zawarcia małżeństwa: „Mężczyźni i kobiety w wieku małżeńskim mają prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”⁷.

Artykuł 12 EKPC stanowi o prawie do małżeństwa mężczyzny i kobiety, a zatem osób zróżnicowanych płciowo. Trybunał Praw Człowieka cały czas odrzucał uznanie prawa do zawarcia małżeństwa przez transseksualistów, argumentując, że gwarancje zawarcia związku małżeńskiego dotyczą małżeństwa między dwiema osobami różnej płci i że celem tej regulacji jest ochrona małżeństwa jako fundamentu rodziny (sprawa Rees z 1986 r., Cossey z 1990 r., Sheffield i Horsham z 1998 r., wszystkie przeciwko Wielkiej Brytanii). Jednakże istotna zmiana nastąpiła w wyroku C. Goodwin przeciwko Zjednoczonemu Królestwu z 2002 r., w którym Trybunał stwierdził, że użyte w art. 12 Konwencji sformułowanie o prawie mężczyzny i kobiety do zawarcia małżeństwa nie oznacza, iż płeć musi być zdeterminowana według kryteriów czysto biologicznych, i uznał prawo osób, które zmieniły płeć, do zawarcia związku małżeńskiego. W uzasadnieniu swego stanowiska Trybunał odwołał się do zmian w pojmowaniu instytucji małżeństwa od czasu uchwalenia Konwencji w 1950 r., postępu medycyny w kwestiach dotyczących transseksualności i do art. 9 Karty Praw Podstawowych Unii Europejskiej, która przy prawie do zawarcia związku małżeńskiego pominęła użyte w art. 12 EKPC sformułowanie, że dotyczy ono mężczyzny i kobiety, a tym samym założyła dopuszczalność istnienia małżeństw jednopłciowych, pozostawiając jednakże tę kwestię ustawodawcom krajowym poszczególnych państw członków Rady Europy. Nie zmienia to zatem faktu, że prawo z art. 12 Konwencji dotyczy małżeństwa monogamicznego i heteroseksualnego⁸. Jak zauważył Europejski Trybunał

⁴ Dz. U. 1977 r. Nr 38, poz. 167.

⁵ Zob. B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, *Prawa człowieka, Dokumenty międzynarodowe*, Toruń 1996, s. 311-332.

⁶ Art. 1a *Statut Rady Europy*.

⁷ Art. 12 *Europejska Konwencja Praw Człowieka*.

⁸ Z. Cichoń, *Prawa rodziny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, Palestra 58/7-8(667-668) 2013, s. 225.

Praw Człowieka w sprawie *Cossey*, chronione Konwencją małżeństwo jest zatem związkiem dwóch osób przeciwnej płci, „będącym wyrazem tego, co jako małżeństwo jest powszechnie akceptowane w historii ludzkości”⁹. Zbieżność tego podejścia z filozofią Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka nie wymaga chyba szerszego uzasadnienia, nawet jeśli w ostatnich latach Trybunał próbuje reinterpretować postanowienia Konwencji. W ostatnich latach Trybunał zaczął relatywizować klasyczną wykładnię Konwencji, uznając, iż nie jest oczywiste, że sformułowania Konwencji dotyczące małżeństwa „wymagają określania płci wyłącznie według kryteriów biologicznych”, co było dla niego oczywiste w sprawie *Cossey*¹⁰.

Dobitnie podkreślił to Trybunał w wyroku *Schalk und Kopf przeciwko Austrii* (wyrok z 24 czerwca 2010 r.) stwierdzając, że Konwencja nie zobowiązuje państw do objęcia pojęciem małżeństwa związków homoseksualnych, a tym samym uznał skargę o naruszenie art. 12 i art. 14 (zakaz dyskryminacji) za bezzasadną. Nie stanowi dyskryminacji – zdaniem Trybunału – uzależnienie prawnego uznania zmiany płci od uprzedniego rozwiązania małżeństwa (postanowienie w sprawie *Parry przeciwko Zjednoczonemu Królestwu* z 26 listopada 2006 r.)¹¹.

Drugim dokumentem, który na polu europejskim reguluje kwestię pojęcia małżeństwa jest Karta Praw Podstawowych¹². Artykuł 9 brzmi: „Prawo do zawarcia małżeństwa i prawo założenia rodziny są gwarantowane zgodnie z przepisami krajowymi regulującymi korzystanie z nich”¹³. W artykule 9 nie zdefiniowano pojęcia małżeństwa ani rodziny, a próbę wykładni odnajdujemy w *Wyjaśnieniach* do Karty: „Podstawą tego artykułu jest artykuł 12 europejskiej Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności w brzmieniu: »Mężczyźni i kobiety w wieku małżeńskim mają prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny, zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa«. Brzmienie artykułu zostało zaktualizowane, aby objąć przypadki, w których ustawodawstwo krajowe uznaje inne możliwości utworzenia rodziny niż zawarcie małżeństwa. Artykuł ten nie stanowi o nadaniu statusu związku małżeńskiego związkom osób tej samej płci ani tego nie zakazuje. Prawo to jest więc podobne do prawa przewidzianego przez europejską Konwencję o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, jednak jego zakres może być rozszerzony, jeżeli ustawodawstwo krajowe tak przewiduje”¹⁴. Porównanie tego artykułu do artykułu 12 EKPC rzuca nową perspektywę na rozumienia pojęcia małżeństwa. Trafnie zauważył to

⁹ *Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2009*, opr. M. A. Nowicki, Warszawa 2010, s. 476.

¹⁰ Por. tamże, s. 477.

¹¹ Z. Cichoń, *Prawa rodziny...*, dz. cyt., s. 225.

¹² *Karta Praw Podstawowych 2012*. Dz.U. UE Nr 326.

¹³ Art. 9 KPP.

¹⁴ *Wyjaśnienia dotyczące Karty Praw Podstawowych 2007*. Dz.U. UE C 303.

M. Giercz, gdy tłumaczy: „Zaznaczymy więc jedynie, iż z perspektywy filozofii praw człowieka zadziwiający jest pomysł, by nie określać chronionego dobra, a uzależnić jego treść od decyzji ustawodawcy. Jeśli jest ono przyrodzone, nie może zależeć od ustawodawcy. Jeśli zależy od ustawodawcy, traci charakter przyrodzony. Próbując przekroczyć ten impas, brak prawnej definicji małżeństwa w art. 9 został skompensowany definicją wyłożoną w *Wyjaśnieniach*. Ośłania ona jednak nową, nieznaną dotąd na gruncie prawa międzynarodowego i konstytucyjnego, filozofię tej instytucji. Jak stwierdzono w *Wyjaśnieniach*, artykuł 9 „nie stanowi o nadaniu statusu związku małżeńskiego związkom osób tej samej płci ani tego nie zakazuje”. Mówiąc inaczej, dopuszcza homoseksualną interpretację związku małżeńskiego, dokonując w istocie oczywistej nie tylko dla prawników redefinicji małżeństwa, dotychczas związanego w sposób konieczny z logiką komplementarności płci. Oznacza to również, iż zakres tego, co prawo pierwotne uznało za wartość chronioną przez UE, a zatem element dobra wspólnego, jest odmienny od jego prawnomiędzynarodowego ujęcia, jak również podejścia charakterystycznego dla większości konstytucji państw europejskich”¹⁵.

Zapis artykułu 9 został tak sformułowany, aby uniknąć jasnego ustosunkowania się do nowej kwestii związków tej samej płci. „(...) tzn. ani nie zezwala ani nie zakazuje, ze względu na tendencje oparte na ruchach społecznych i politycznych dotyczących np. formalnych związków osób tej samej płci. Nie wpływa to na samą instytucję małżeństwa, ale – ze względu na odwołanie się do regulacji w prawie wewnętrznym – wypracowany kształt normy KPP pozwala na uznanie innych form założenia rodziny uznawanych w przepisach wewnętrznych państw jako odpowiadających małżeństwu (prawnie sankcjonowane życie w konkubinacie), co potwierdził już standard EKPC¹⁶.

Zatem jak wynika z traktatów założycielskich obecnej Unii Europejskiej, brak jest postanowień dotyczących merytorycznego rozumienia małżeństwa. Artykuł 5 traktatu o UE mówiący o zasadach kompetencji przyznanych Unii, podkreśla, że tylko w granicach przyznanych UE może ona działać, a wśród takich nie znajdujemy kompetencji w obszarze materialnego prawa rodzinnego¹⁷. Nie dopuszczalne jest więc rozszerzanie zakresu zastosowania prawa unijnego poza granice kompetencji powierzonych Unii ani ustanawianie nowych kompetencji poza traktatami. Podkreśla to P. Mostowik, gdy twierdzi: „Tym samym zakres zastosowania niektórych przepisów Karty jest znacznie węższy niż zakres przedmiotowy podobnie brzmiących przepisów (*de facto*

¹⁵ M. Giercz, *Unii Europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny. Antropologiczne i polityczne znaczenie w kontekście starzenia się Europy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, vol. XXII, 2, Sectio K, Lublin 2015, s. 76-77.

¹⁶ S. Hambura, M. Muszyński, *Karta Praw Podstawowych z komentarzem*, Dokumenty Europejskie tom III, Bielsko-Biała 2001, s. 74.

¹⁷ R. Mańko, *Kompetencje Unii Europejskiej w dziedzinie prawa prywatnego w ujęciu systemowym*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1(2016), s. 37-79.

wzorców) konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności z 1950 r. Obejmuje on na przykład sprawy administracyjne i zabezpieczenia społecznego, które są regulowane prawem unijnym. Nie jest więc poprawne przenoszenie całości dorobku orzeczniczego Europejskiego Trybunału Praw Człowieka na rozumienie przepisów karty, ponieważ niektóre z jej przepisów nie mają takiej samej treści normatywnej (zakresu zastosowania) jak, interpretowane przez Trybunał, przepisy konwencji rzymskiej z 1950 r. Takie „mechaniczne” działanie jest niekiedy widoczne w opracowaniach piśmienniczych, które zasługują – nie tylko z tego formalnego powodu, ale przede wszystkim z powodu wywołania nieuprawnionej „materialnoprawnej iluzji” – na krytykę¹⁸.

W rozważaniach nad ewolucją pojęcia małżeństwa w prawie Unii Europejskiej nakłada się wiele zagadnień. Pozostawiona swoboda decydowania poszczególnym państwom o regulacjach prawnych odnośnie do małżeństwa doprowadza do sytuacji gdzie w jednym państwie ustawodawstwo dopuszcza i definiuje jako małżeństwo związki jedнопłciowe a w innym nie dopuszcza. Nakładanie się porządków prawnych różnych państw członkowskich oraz innych przepisów prawa unijnego doprowadza niejednokrotnie do kolizji. Brak jednolitego pojęcia i rozumienia małżeństwa i małżonków w całej Unii doprowadza do momentu, gdy strony zainteresowane odwołują się do innych przepisów prawnych celem osiągnięcia zamierzonych celów. Aby korzystać z przywilejów, jakie prawo daje małżonkom podejmuje się próby powoływania na przepisy o swobodzie przemieszczania się obywateli Unii Europejskiej. Przykładem ilustrującym powyższe jest sprawa obywatela Rumunii R. A. Comana, który zażądał od władz rumuńskich uznania za współmałżonka obywatela R. C. Hamiltona, z którym zawarł związek małżeński w Brukseli. Wniosek ten opierał się na dyrektywie w sprawie wykonywania prawa do swobodnego przemieszczania się¹⁹, zezwalającej współmałżonkowi obywatela Unii, który skorzystał z tej swobody, na dołączenie do niego w państwie członkowskim, w którym ów obywatel przebywa¹⁹. Władze Rumunii odpowiedziały następująco na ten, że R. C. Hamiltonowi przysługuje jedynie prawo pobytu przez trzy miesiące m.in. dlatego, że nie może on zostać uznany w Rumunii za „współmałżonka” obywatela Unii, ponieważ to państwo członkowskie nie uznaje mał-

¹⁸ P. Mostowik, *Kilka uwag o ochronie małżeństwa na tle Konstytucji i prawa międzynarodowego*, w: *Wokół problematyki małżeństwa w aspekcie materialnym i procesowym*, red. J. Łukasiewicz, A. Arkuszewska, A. Kościółek, Toruń 2017, s. 53.

¹⁹ Dyrektywa 2004/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004 r. w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich, zmieniająca rozporządzenie (EWG) nr 1612/68 i uchylająca dyrektywy 64/221/EWG, 68/360/EWG, 72/194/EWG, 73/148/EWG, 75/34/EWG, 75/35/EWG, 90/364/EWG, 90/365/EWG i 93/96/EWG (Dz.U. 2004, L 158, s. 77 – wyd. spec. w jęz. polskim, rozdz. 5, t. 5, s. 46).

żeństw osób tej samej płci („małżeństw homoseksualnych”)²⁰. Trybunał Sprawiedliwości stwierdził, że swobodne przemieszczanie się osób może podlegać ograniczeniom niezwiązanym z przynależnością państwową zainteresowanych osób, jeżeli ograniczenia te opierają się na obiektywnych względach interesu ogólnego oraz są proporcjonalne do uzasadnionego celu realizowanego przez prawo krajowe. Obowiązek uznania przez państwo członkowskie, wyłącznie do celów przyznania pochodnego prawa pobytu obywatelowi państwa nienależącego do Unii, małżeństwa homoseksualnego zawartego w jednym z państw członkowskich zgodnie z prawem tego państwa, nie ma wpływu na instytucję małżeństwa w tym pierwszym państwie członkowskim. W szczególności obowiązek ten nie oznacza, by państwo członkowskie było zobowiązane do wprowadzenia w swoim prawie krajowym instytucji małżeństwa homoseksualnego. Ponadto tego rodzaju obowiązek uznania wyłącznie do celów przyznania pochodnego prawa pobytu obywatelowi państwa nienależącego do Unii nie narusza tożsamości narodowej ani nie zagraża porządkowi publicznemu danego państwa członkowskiego²¹.

2. Przemiany społeczne i ochrona prawna przed dyskryminacją gwarancją zmian prawnych pojęcia małżeństwa

Omawiając zagadnienie zakreślone w tytule artykułu należy wspomnieć o toczącej się debacie, która próbuje odczytać małżeństwo i rodzinę w świetle przeobrażeń współczesnego świata. W ramach teorii postmodernizacyjnych przeobrażenia zachodzące w społeczeństwie można rozpatrywać na kilku płaszczyznach, m.in. technologiczno-informacyjnej (związanej z wiedzą, po-

²⁰ Wyrok w sprawie C-673/16 Relu Adrian Coman i in. / Inspectoratul General pentru Imigrări i in. www.curia.europa.eu [dostęp: 12.10.2019]. R. A. Coman i R. C. Hamilton wniosli wówczas do rumuńskich sądów skargę o stwierdzenie istnienia dyskryminacji ze względu na orientację seksualną w odniesieniu do wykonywania prawa do swobodnego przemieszczania się w Unii (...). W dzisiejszym wyroku Trybunał przede wszystkim przypomniał, że dyrektywa w sprawie wykonywania prawa do swobodnego przemieszczania się reguluje jedynie warunki wjazdu i pobytu obywateli Unii na terytorium państw członkowskich innych niż państwo, którego obywatelstwo posiadają, oraz że nie daje ona podstaw do przyznania pochodnego prawa pobytu obywatelom państw nienależących do Unii będących członkami rodziny obywatela Unii w państwie członkowskim, którego obywatelstwo ów obywatel Unii posiada. Dyrektywa nie może zatem stanowić podstawy przyznania R. C. Hamiltonowi pochodnego prawa pobytu w państwie członkowskim, którego przynależność państwową posiada R. A. Coman, to jest w Rumunii. Trybunał przypomniał jednak, że w niektórych przypadkach obywatelom państw nienależących do Unii będącym członkami rodziny obywatela Unii, którym na podstawie przepisów dyrektywy nie przysługuje pochodne prawo pobytu w państwie członkowskim, którego obywatelstwo ów obywatel Unii posiada, prawo takie może jednak zostać przyznane na podstawie art. 21 ust. 1 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (postanowienia przyznającego bezpośrednio obywatelom Unii podstawowe i indywidualne prawo do swobodnego przemieszczania się i przebywania na terytorium państw członkowskich).

²¹ Wyrok w sprawie C-673/16 Relu Adrian Coman i in. / Inspectoratul General pentru Imigrări i in. www.curia.europa.eu [dostęp: 12.10.2019].

stępieniem i nauką), ekonomicznej (nowe sektory gospodarki, aktywizacja zawodowa kobiet i wzrost ich autonomii, wzrost dobrobytu społeczeństw), społecznej (nowe ruchy społeczne, rewolucja seksualna i feministyczna, przeobrażenia w małżeństwie i rodzinie, osłabienie więzi społecznej i społecznego zaufania, przejście od kolektywizmu do indywidualizmu), a także kulturowej (nowe wartości, normy, prądy i ideologie, tożsamość ponowoczesna, seksualność). Jak zauważa Blendowska: „zarówno zwolennicy liberalizacji życia małżeńsko-rodzinnego, jak i konserwatyści przyczyn negatywnych zmian w małżeństwie i rodzinie upatrują we wpływach społecznych i kulturowych. Szczególną uwagę zwracają na przemiany strukturalne w rodzinie związane ze zmianą pozycji kobiet w społeczeństwie. Nowe teorie opisują przemianę wzorca kobiety od funkcjonującego do lat 60. modelu „dobrej żony i matki”, poprzez charakterystyczny dla lat 70. model „superwoman”, do modelu „invisible woman” z lat 90. Zarówno funkcjonałści, jak i konserwatyści uważają, iż kobiety pracujące zawodowo przestały zajmować się dziećmi, co powoduje zaburzenia w rozwoju najmłodszych. Zaangażowanie się kobiet w karierę zawodową zwiększa ryzyko rozpadu małżeństwa (...). Antyrodzinną i antyrodzicielską okazuje się także współczesna ekonomia, dla której najważniejszy jest uzależniony konsument, a polityka firm jest bardziej firmocentryczna, aniżeli familiocentryczna. Rezultatem dyskursu, prowadzonego przez obie jego strony, jest zwrócenie uwagi na jakościowe przemiany w rodzinie. Rodzina przestaje być ujmowana jako bierny odbiorca zmian i wpływów zewnętrznych”²².

Wśród wielu przemian, które wpływają na zmianę postrzegania pojęcia o małżeństwie mają niewątpliwie ogromny wpływ nowe prawa formułowane w Unii Europejskiej. Do tych norm zaliczamy ochronę prawną przed dyskryminacją. W kontekście tematu artykułu mówiącego o małżeństwie interesują nas przepisy zakazujące dyskryminacji przez wzgląd na orientację seksualną i próby ich wykorzystania przy zmianie definicji małżeństwa. Unia Europejska chroni mniejszości seksualne przed dyskryminacją w Traktacie amsterdamskim z 1997 roku, a także w Karcie Praw Podstawowych z 2000 roku. Parlament Europejski przyjął również dyrektywy, zakazujące dyskryminacji przez wzgląd na orientację seksualną, do których ratyfikacji są zobowiązane kraje członkowskie. W prawie UE zakaz dyskryminacji ze względu na orientację seksualną wynika zarówno z prawa pierwotnego, jak i z prawa wtórnego UE. Zakaz ten posiada obecnie charakter prawa podstawowego z art. 21 Karty, ale Trybunał nie określił dotychczas, czy chodzi tu o prawo, czy o zasadę ogólną w rozumieniu Karty. Nie przyznał temu kryterium również charakteru zasady ogólnej prawa UE. Zakres podmiotowy i przedmiotowy zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną z art. 21 Karty wymaga każdorazowo dopre-

²² M. Blendowska, *Przemiany w rodzinie: próba odczytania współczesnej debaty na temat małżeństwa i rodziny*; „Społeczeństwo i Rodzina” 45(4/2015), s. 139. Zob. także A. Kwak, *Współczesny świat zmian – alternatywy dla małżeństwa*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 51(2014), s. 5-17.

cyzowania w innych akcie prawnym UE w zakresie art. 51 Karty. Zatem w odpowiedzi na pytanie zadane na początku artykułu, mając na uwadze argumenty TSUE przedstawione w odniesieniu do niektórych postanowień Karty, zasadne wydaje się przyznanie zakazowi dyskryminacji ze względu na orientację seksualną charakteru zasady ogólnej ujętej w Karcie. „Skuteczność tak ujętego w prawie UE zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną będzie miała dwupłaszczyznowy charakter krajowo-unijny. Z jednej strony możemy wskazać traktatowe instrumenty prawne w przedmiocie kontroli wykonania prawa UE przez państwo członkowskie, z drugiej – prawo UE nie przewiduje skargi indywidualnej, stąd obowiązkiem sądów krajowych jest ochrona prawa jednostki do bycia niedyskryminowanym ze względu na kryterium orientacja seksualna według krajowych reguł proceduralnych, w granicach i na zasadach określonych w prawie UE, w szczególności w dyrektywie 2000/78.

Obecne zróżnicowanie ochrony praw podstawowych w prawie UE na zasady ogólne prawa UE oraz prawa podstawowe z Karty, która dodatkowo wyodrębnia prawa podstawowe jako zasady i prawa podstawowe jako prawa, wymaga ujednoczenia, które jest zadaniem Trybunału²³. Instytucje unijne odnosząc się do zagadnienia ochrony prawnej przed dyskryminacją dokonały swoistej interpretacji tego zagadnienia i włączyły go w rozważania o małżeństwie. W dyskusji o małżeństwie zostały uwzględnione argumenty różnych środowisk społecznych postulujących zrównanie tradycyjnego pojęcia małżeństwa z innymi formami związków, szczególnie związków jedнопłciowych²⁴. W wyniku czego wiele państw zmieniło swoje ustawodawstwo sankcjonując związki między osobami tej samej płci. Uznając związki osób tej samej płci jako małżeństwa czy rejestrowane związki partnerskie²⁵.

²³ A. Pudło, *Charakter zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną w prawie UE*, „Roczniki Administracji i Prawa” XVI(1), s. 54.

²⁴ *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 4 lutego 2014 r. w sprawie unijnego planu przeciwdziałania homofobii i dyskryminacji ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową* (2013/2183(INI)); *Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 8 września 2015 r. w sprawie sytuacji w zakresie praw podstawowych w Unii Europejskiej* (2013-2014) (2014/2254(INI)). Dz.U.U.E.C.2017.316.2.

²⁵ P. Szukalski, *Rejestrowane związki osób tej samej płci we współczesnej Europie*, „Roczniki Socjologii Rodziny” XXI(2011), s. 170-173. „Pod wpływem działań silnego – zwłaszcza dzięki nadreprezentacji osób nieheteroseksualnych w środowiskach opiniotwórczych - lobby, już od końca lat 1970. następował w Europie Zachodniej i Północnej powolny proces legalizowania związków osób tej samej płci. Według C. Waaldijka proces ten rozpoczął się od nieformalnego uznania par kohabitujących – uznania ich za gospodarstwo domowe i rodzinę, co oznaczało możliwość skorzystania z niektórych praw socjalnych i majątkowych czy ze wspólnego kredytu. Etap ten, którego pierwsze symptomy widoczne były pod koniec lat 1970., najczęściej był wynikiem wprowadzania zmian prawnych na poziomie regionalnym lub ze zmiany interpretowania istniejącego prawa. Następnie pojawiał się etap „półmałżeństwa” (semi-marriage) lub quasi-małżeństwa (quasi-marriage), zwanych najczęściej związkami partnerskimi - gdy parom tej samej płci przyznano możliwość zawierania uznanych przez prawo związków o znacznie mniejszych od małżeństwo uprawnieniach (półmałżeństwo) lub

3. Redefinicja pojęcia małżeństwa w prawie europejskim

Powszechna Deklaracja Praw Człowieka wytyczyła drogę dla ustawodawstwa europejskiego, który w swoich dokumentach definiował małżeństwo jako związek mężczyzny i kobiety, którzy po osiągnięciu pełnoletniości mają prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny. W świetle zapisów prawnych oczywistym była fundamentalna rola monogamicznego małżeństwa i zbudowanej na nim rodziny, a komplementarność płci, nie budziła żadnych wątpliwości i stanowiła obiektywny warunek związku małżeńskiego²⁶. Zapis art. 12 EKPCz mówiący: „Mężczyźni i kobiety w wieku małżeńskim mają prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tego prawa”, jasno ujmował to, że jest ono związkiem dwóch osób płci przeciwnej i uwidacznia istotę małżeństwa. Związek dwóch osób płci przeciwnej „będącym wyrazem tego, co jako małżeństwo jest powszechnie akceptowane w historii ludzkości”²⁷. Zmiana definicji małżeństwa w art. 9 KKP w stosunku do art. 12 EKPCz tak naprawdę odwołuje się do nowej filozofii człowieka. Pierwszą zmianą było odstąpienie od określenia chronionego dobra, o którym wspomniane zostało w punkcie 1 niniejszego artykułu, zaś druga zmianą była: „nie tyle zmiana w pojmowaniu małżeństwa, co zmiana w pojmowaniu rodziny była źródłem nowej definicji chronionego przez art. 9 KPP prawa. Modyfikacja klasycznego brzmienia przepisu o małżeństwie i rodzinie z Europejskiej Konwencji Praw Człowieka w unijnej Karcie Praw Podstawowych miała pozwolić „objąć przypadki, w których ustawodawstwo krajowe uznaje inne możliwości utworzenia rodziny niż zawarcie małżeństwa”.

różniących się od stała małżeńskiego jedynie wyłączeniem nielicznych praw – przede wszystkim adopcji (quasi-małżeństwo). Niektóre uprawnienia małżeństwa związku partnerskie mogły uzyskać po uprzednim udowodnieniu swej trwałości (np. wymóg trzech, pełnych, fiskalnych lat istnienia związku, aby uzyskać prawo do wspólnego rozliczania podatków w przypadku francuskiego pacs). Ostatnim etapem jest przyznanie parom homoseksualnym prawa do formowania małżeństwa ze wszystkimi przysługującymi tej instytucji prawami. Państwa współczesnej Europy są obecnie bardzo zróżnicowane, jeśli idzie o stopień zaawansowania powyższego procesu”.

²⁶ M. Gierycz, *Unii Europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny*, s. 74-75: „W myśl Powszechnej Deklaracji stanowi ona obiektywny warunek związku małżeńskiego. Płeć nie jest tutaj czymś konstruowanym, a przyrodzonym i antropologicznie doniosłym. Konsekwentnie, naturalny pociąg seksualny do osoby płci przeciwnej (mężczyzny do kobiety i kobiety do mężczyzny), nie stanowi w myśl Deklaracji aktu preferencji czy orientacji, a jest faktem, który ma swoje moralne (a zatem związane z obiektywnym dobrem człowieka) i społeczne znaczenie, wymagając ochrony pozytywnoprawnej małżeństwa. Warto to podkreślić: dobrem chronionym nie jest sama seksualność i możliwość jej ekspresji czy realizacji, a małżeństwo. Logika Deklaracji odsłania zatem przekonanie o nierozzerwalności duchowego i cielesnego wymiaru człowieka. Jedynie małżeństwo, właśnie jako duchowo-cielesny związek, konieczny dla rozwoju w człowieczeństwie mężczyzny i kobiety, jak również ich potomstwa (rodzina), pozostaje przedmiotem ochrony. W świetle tego, co powiedziano powyżej, można stwierdzić, iż harmonia płci może być tutaj postrzegana zasadnie jako fundament harmonii społeczeństwa”.

²⁷ *Europejski Trybunał Praw Człowieka...*, dz. cyt., s. 476.

W istocie zatem pojmowanie rodziny w Karcie podąża za takim jej rozumieniem, które socjolog Jeffrey Weeks określił mianem „rodziny z wyboru”. Warto podkreślić, iż rodziny nie określają tutaj „już więzy krwi, więzy małżeńskie czy adopcyjne, ale różnorodne związki i wspólne zamieszkiwanie godzących się na to, autonomicznych, dorosłych jednostek i ich potomstwa”. Jedynym warunkiem ich uznania w świetle Karty jest uznanie pozytywnoprawne przez Państwo Członkowskie. W powyższym kontekście zapewnienie art. 33, iż „rodzina korzysta z opieki prawnej, ekonomicznej i społecznej”, jest nieco kłopotliwe, gdyż nie wiadomo, jaki podmiot ustawodawca właściwie ma na myśli²⁸.

Akty prawne istniejące w przestrzeni europejskiej obejmują prawa człowieka i obywatela, gdzie znajdujemy m.in. art. 8 Konwencji rzymskiej z 1950 roku. W myśl tego zapisu każdy ma prawo do poszanowania swojego życia rodzinnego i prywatnego, i również podkreślona jest niedopuszczalność ingerencji władzy publicznej w korzystanie z tego prawa, poza wyjątkami przewidzianymi prawem. Jak zauważa P. Mostowik: „Można zaryzykować tezę, że – sygnalizowana wcześniej – ewolucja rozumienia tego postanowienia konwencji w „strasburskiej” działalności Europejskiego Trybunału Praw Człowieka jest przykładem zbytniego aktywizmu sędziowskiego, a co najmniej znacznego odejścia od zamiarów twórców tej konwencji oraz treści praw i obowiązków zaciąganych przez państwa przystępujące do konwencji o wyraźnej treści. Nie byłaby w szczególności logicznie uzasadniona interpretacja, że – mimo iż w art. 12 konwencji jest mowa o małżeństwie kobiety i mężczyzny oraz przewidziana jest kompetencja ustawodawców krajowych do wypełnienia tego ogólnego prawa – to z jej art. 8 miałby wynikać treść szczegółowa nakazująca ustawodawcom krajowym dokonanie instytucjonalizacji związków homoseksualnych na kształt małżeństwa. Takiej interpretacji nie da się uzasadnić brzmieniem literalnym konwencji. Błędem logicznym byłoby natomiast twierdzenie, że „małżeństwo znaczy obecnie coś innego” celem uzasadnienia postulatu zmiany obecnego „nie innego” jego rozumienia, ponieważ następowałoby argumentowanie ze stanu, którego nie ma w prawie, celem doprowadzenia, do tego, żeby stan ten prawniczo zaistniał²⁹. Ponieważ art. 8 nie może, nie brać pod uwagę art. 12 Konwencji, gdzie jest wyraźnie określone, że małżeństwo to związek mężczyzny i kobiety. Ponadto nie można odchodzić od literalnego brzmienia zapisów prawa, aby sprostać oczekiwaniom zwolenników innych koncepcji związków, nieznanych w trakcie zawierania umowy.

Zmiana zapisów prawnych dotyczących małżeństwa i rodziny a także próba ich redefiniowania, a przede wszystkim skutki orzeczeń Europejskiego Trybunału Praw Człowieka są wielopłaszczyznowe i są związane z większym zasięgiem ich oddziaływania z racji powagi Trybunału jako najwyższego autorytetu dokonującego wykładni Konwencji i oceniającego zgodność postępowania

²⁸ M. Gierycz, *Unii Europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny*, dz. cyt., s. 77.

²⁹ P. Mostowik, *Kilka uwag o ochronie małżeństwa...*, dz. cyt., s. 55.

państw z jej normami tak w zakresie prawa, jak i praktyki³⁰. Zgodnie z art. 46 państwo jest zobowiązane do wykonania orzeczenia Trybunału. Wynika z tego obowiązek dokonania *restitutio ad integrum* i wypłaty odszkodowania lub zadośćuczynienia. Dotyczy to ofiary naruszenia praw, czyli wygrywającego sprawę przed Trybunałem. Niezależnie od tego mogą to być obowiązki o charakterze ogólnym, niezwiązane z osobą skarżącego (ofiara naruszenia), polegające na zmianach ustawodawczych czy praktyce funkcjonowania zwłaszcza sądów. Zalecenia w tej mierze formułuje Trybunał w szczególności w tzw. wyrokach pilotażowych, wydawanych w sprawach, w których stwierdza dysfunkcjonalność rozwiązań prawnych lub praktyk, skutkujących naruszeniem Konwencji. Często państwo nawet bez owych zaleceń dokonuje zmian ustawodawstwa po stwierdzeniu przez Trybunał naruszenia Konwencji. „Ochrona rodziny i prawa do zawarcia małżeństwa zajmuje poczesne miejsce w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka, poświęcającej im stosunkowo wiele miejsca, tak jeśli idzie o liczbę artykułów Konwencji i protokołów dodatkowych, jak i obfite orzecznictwo Trybunału. Orzecznictwo Trybunału (a wcześniej także Komisji Praw Człowieka) przyczyniło się do zmiany ustawodawstwa i praktyki w wielu państwach w takich kwestiach, jak dziedziczenie przez dzieci nieślubne, zmiana aktu stanu cywilnego osób transseksualnych, prawo żądania przez ojca naturalnego ustalenia jego ojcostwa, prawo do wysłuchania dzieci posiadających dostateczne rozeznanie w kwestii, któremu z rodziców powierzyć wykonywanie władzy rodzicielskiej nad nimi, i w wielu innych sprawach. Trybunał czyni z Konwencji liczącej już ponad 60 lat żywy instrument ochrony tych praw, dbając, by nie miały one charakteru iluzorycznego, lecz realny, uwzględniając ewolucje poglądów i ocen we współczesnych społeczeństwach w takich kwestiach, jak traktowanie nieślubnych dzieci, zmiana płci czy stosunek do mniejszości³¹.

XXI wiek przynosi wiele nowych postulatów w dziedzinie prawa, również w spojrzeniu na instytucję małżeństwa i rodziny. Podejmowane są kolejne próby zdefiniowania na nowo pojęcia małżeństwa i włączenia w to pojęcie obok związków żeńsko-męskich, również związki jednopłciowe. Różne organizacje i grupy dokonują „naukowych i prawnych akrobacji”, aby osiągnąć postawiony sobie cel dokonania redefinicji pojęcia małżeństwa. Działania takie w wielu krajach mogą prowadzić do naruszenia Konstytucji, co trafnie zauważa M. Nazar: „że naruszeniem art. 18 Konstytucji byłaby np. taka regulacja związków osób tej samej płci, która zapewniałaby im pod względem prawnym sytuację identyczną jak sytuacja małżonków albo sytuację nieróżniącą się od niej w sposób istotny, a przede wszystkim sytuację korzystniejszą (np. z uwagi na zwiększenie uprawnień lub zmniejszenie obowiązków). Mając na względzie niespotykane w rozwoju prawa obecne różnice między pojmowaniem w po-

³⁰ M. A. Nowicki, *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2010, s. 157.

³¹ Z. Cichoń, *Prawa rodziny w orzecznictwie...*, dz. cyt., s. 230.

szczególnych państwach fundamentów prawa rodzinnego, w tym małżeństwa, trudno spodziewać się by w najbliższych latach wystąpił, konieczny dla rozpowszechnienia się reguł wynikających z zaproponowanej umowy międzynarodowej, konsens na odejście od pielęgnowanych w szeregu państw podstawowych zasad prawa rodzinnego. Natomiast wśród państw członkowskich Unii Europejskiej nie była dotychczas poważana myśl, by instytucjom unijnym przekazać kompetencje do regulowania materialnoprawnych zagadnień prawa rodzinnego, które pozostają domeną ustawodawców krajowych³².

Podsumowanie

Gdy powstawały Wspólnoty Europejskie – w latach 50 – nie uwzględniono w traktatach potrzeby ochrony praw człowieka, gdyż były one zagwarantowane już w Europejskiej Konwencji Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, której stronami były państwa założycielskie. Ponadto panował pogląd, że na tych prawami czuwać będą trybunały konstytucyjne poszczególnych państw. W latach 80 pod wpływem przemian politycznych i rozszerzeniem obszarów działalności UE nastąpiła konieczność zapisania do fundamentalnej zasady UE przestrzegania praw podstawowych.

W kwestii praw człowieka posługiwano się definicją powszechnie znaną i wyartykułowaną w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka, która w punkcie 1 art. 16 mówi: „Mężczyźni i kobiety bez względu na jakiegokolwiek różnice rasy, narodowości lub wyznania mają prawo po osiągnięciu pełnoletniości do zawarcia małżeństwa”. W perspektywie europejskiej podobny zapis znajdujemy w art. 12 Europejskiej Konwencji Praw Człowieka: „Mężczyźni i kobiety w wieku małżeńskim mają prawo do zawarcia małżeństwa i założenia rodziny zgodnie z ustawami krajowymi regulującymi korzystanie z tych praw”. Jednak zapis w art. 9 Karty Praw Podstawowych UE przedstawia się następująco: „Prawo do zawarcia małżeństwa i prawo do założenia rodziny są gwarantowane zgodnie z ustawami krajowymi”. Tak sformułowany zapis nie definiuje ani małżeństwa, ani rodziny. Nastąpiło tutaj wprowadzenie nowej jakości; brak precyzyjnej definicji otwiera drogę do nazywania małżeństwem lub rodziną takich związków, które nie mieściły się w poprzednich definicjach. Oznacza to zaktualizowanie, aby objąć przypadki, w których ustawodawstwo krajowe uznaje inne możliwości utworzenia rodziny niż zawarcie małżeństwa. jednakże taki zapis nie stanowi bezpośrednio o nadaniu statusu związku małżeńskiego osobom tej samej płci ani tego nie zakazuje. Jak widzimy, został rozszerzony zakres pojęcia małżeństwa i rodziny. Dobro jakim jest zawarcie małżeństwa jest dobrem przyrodzonym, nie można go więc uzależniać od woli ustawodawcy.

³² M. Nazar, *Niektóre zagadnienia małżeństwa i rodziny w świetle unormowań Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Rejent” rok 7, nr 5(73), s. 109-110.

Droga do zmiany pojęcia małżeństwa prowadziła poprzez zmianę w pojmowaniu rodziny. Karta Praw Podstawowych UE miała pozwolić objąć przypadki, w których ustawodawstwo krajowe uznaje inne możliwości utworzenia rodziny niż zawarcie małżeństwa. Zatem zapis w Karcie został ukształtowany w taki sposób, by uniknąć jasnego ustosunkowania się do nowej kwestii związków osób tej samej płci; to znaczy, że ani nie zezwala, ani nie zakazuje ze względu na tendencje oparte na ruchach społecznych. Nie wpływa to na samą instytucję małżeństwa, ale pozwala na uznanie innych form założenia rodziny uznawanych w przepisach wewnętrznych państw jako odpowiadających małżeństwu.

The Evolution of the Concept of Marriage in European Law

Summary

When the European Communities were created – in the 1950s – the need to protect human rights was not included in the treaties, as these rights were already guaranteed in the European Convention on Human Rights and Fundamental Freedoms, to which the founding countries were parties. In addition, the view prevailed that constitutional courts of individual states would watch over these laws. In the 1980s, under the influence of political changes and the expansion of the EU's areas of activity, it was necessary to enshrine observance of fundamental rights to the fundamental principle of the EU.

In terms of human rights, a commonly known and articulated definition was used in the Universal Declaration of Human Rights, which in point 1 of Art. 16 says: "Men and women, regardless of any differences in race, nationality or religion, have the right after reaching the age of majority to marry". In the European perspective, we find a similar provision in art. 12 of the European Convention on Human Rights: "Men and women of marriageable age have the right to marry and to found a family in accordance with the national laws governing the exercise of these rights". However, the provision in the EU Charter of Fundamental Rights is presented in art. 9 as follows: "The right to marry and the right to found a family are guaranteed in accordance with national laws". Such a wording does not define a marriage or a family. New quality has been introduced here; the lack of a precise definition opens the way to naming a married couple or family, such relationships that did not fit in previous definitions. This means updating to cover cases where national legislation recognizes other possibilities of family formation than marriage. Such a record does not directly mean that same-sex marriages are granted or prohibited. As we can see, the scope of the concept of marriage and family has been expanded. The goodness of marriage is a natural good, so it cannot be made dependent on the will of the legislator.

The path to changing the concept of marriage led through a change in the understanding of the family. The EU Charter of Fundamental Rights was intended to cover cases in which national legislation recognizes other possibilities of family formation than marriage. Thus, the entry in the Charter has been shaped in such a way as to avoid a clear response to the new issue of same-sex relationships; that is, it neither permits nor prohibits because of trends based on social movements. This does not affect the institution of marriage itself, but allows the recognition of other forms of family found in the internal regulations of the states as corresponding to marriage.

Key words: marriage, family, redefinition, European Union, Charter of Fundamental Rights.

Bibliografia

- Błędowska M., *Przemiany w rodzinie: próba odczytania współczesnej debaty na temat małżeństwa i rodziny*, „Społeczeństwo i Rodzina” 45(4/2015), s. 130-144.
- Cichoń Z., *Prawa rodziny w orzecznictwie Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w Strasburgu*, Palestra 58/7-8(667-668) 2013, s. 224-231.
- Dyrektywa 2004/38/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 29 kwietnia 2004r. w sprawie prawa obywateli Unii i członków ich rodzin do swobodnego przemieszczania się i pobytu na terytorium państw członkowskich, zmieniająca rozporządzenie (EWG) nr 1612/68 i uchylająca dyrektywy 64/221/EWG, 68/360/EWG, 72/194/EWG, 73/148/EWG, 75/34/EWG, 75/35/EWG, 90/364/EWG, 90/365/EWG i 93/96/EWG (Dz.U. 2004, L 158, s. 77 – wyd. spec. w jęz. polskim, rozdz. 5, t. 5).
- Dz. U. 1977 r. Nr 38, poz. 167.
- Dz. U. 1993 r., Nr 61, poz. 284.
- Europejska Konwencja Praw Człowieka i Podstawowych Wolności, Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284 ze zm.
- Europejski Trybunał Praw Człowieka. Wybór orzeczeń 2009*, opr. M. A. Nowicki, Warszawa 2010.
- Gierycz M., *Unii Europejskiej (re)definicja małżeństwa i rodziny. Antropologiczne i polityczne znaczenie w kontekście starzenia się Europy*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, vol. XXII, 2, Sectio K, Lublin 2015, s. 69-83.
- Gronowska B., Jasudowicz T., Mik C., *Prawa człowieka. Dokumenty międzynarodowe*, Toruń 1996.
- Hambura S., Muszyński M., *Karta Praw Podstawowych z komentarzem*, Dokumenty Europejskie tom III, Bielsko-Biała 2001.
- Karta Praw Podstawowych 2012. Dz.U. UE Nr 326.
- Kwak A., *Współczesny świat zmian – alternatywy dla małżeństwa*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica” 51(2014), s. 5-17.
- Mańko R., *Kompetencje Unii Europejskiej w dziedzinie prawa prywatnego w ujęciu systemowym*, „Kwartalnik Prawa Prywatnego” 1(2016), s. 37-79.
- Mostowik P., *Kilka uwag o ochronie małżeństwa na tle Konstytucji i prawa międzynarodowego*, w: *Wokół problematyki małżeństwa w aspekcie materialnym i procesowym*, red. J. Łukasiewicz, A. Arkuszewska, A. Kościółek, Toruń 2017, s. 40-61.
- Nazar M., *Niektóre zagadnienia małżeństwa i rodziny w świetle unormowań Konstytucji RP z dnia 2 kwietnia 1997 r.*, „Rejent” rok 7, nr 5(73), s. 100-125.
- Nowicki M. A., *Wokół Konwencji Europejskiej. Komentarz do Europejskiej Konwencji Praw Człowieka*, Warszawa 2010.

- Pudło A., *Charakter zakazu dyskryminacji ze względu na orientację seksualną w prawie UE*, „Roczniki Administracji i Prawa” XVI(1), s. 45-56.
- Resolution adopted by the General Assembly 217 (III)*. International Bill of Human Rights, A/RES/3/217, www.un-documents.net/a3r217.htm [dostęp: 14.10.2019].
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 4 lutego 2014 r. w sprawie unijnego planu przeciwdziałania homofobii i dyskryminacji ze względu na orientację seksualną i tożsamość płciową (2013/2183(INI)).
- Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 8 września 2015 r. w sprawie sytuacji w zakresie praw podstawowych w Unii Europejskiej (2013-2014) (2014/2254(INI)). Dz.U.U.E.C.2017.316.2.
- Statut Rady Europy przyjęty w Londynie dnia 5 maja 1949r; Dz. U. 1994r. Nr 118, poz. 565.
- Szukalski P., *Rejestrowane związki osób tej samej płci we współczesnej Europie*, „Roczniki Socjologii Rodziny” XXI(2011), s. 169-184.
- Wyjaśnienia dotyczące Karty Praw Podstawowych 2007. Dz.U UE C 303.
- Wyrok w sprawie C-673/16 Relu Adrian Coman i in. / Inspectoratul General pentru Imigrări i in. www.curia.europa.eu [dostęp: 12.10.2019].